

ЗАЛЕЖНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ ВІД ЇХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТА ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

Кіш Д.О.

*Студентка 6-го курсу юридичного факультету
ДВНЗ «УжНУ»*

Призначення покарання як інститут кримінального права регламентовано в розділі XI Загальної частини Кримінального кодексу України [1]. Ці норми поширюють свою дію і щодо неповнолітніх осіб. Чільне місце поміж загальних базисів призначення покарання належить положенням п. 3 ч.1 ст. 65 КК України щодо того, що суди призначають покарання з врахуванням ступеня тяжкості здійсненого злочину, особу злочинця і обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання. Також існує специфічна норма, яка розрахована тільки щодо неповнолітніх осіб (ч. 1 ст. 103 КК України). В ній іде мова про те, що при визначенні покарання неповнолітній особі суди, крім обставин, визначених в статтях 65-67 КК України, враховують умови її життя й виховання, рівень розвитку, вплив дорослих, а також інші особливості неповнолітнього. Т.О. Гончар відзначає, що під час призначення покарання неповнолітній особі суд має враховувати ширше коло обставин, котрі передбачені в КК України, а також в главі 38 КПК України [2] «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх» [4]. Зокрема, ст. 485 КПК України

передбачає, що під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми слід встановити, зокрема, такі обставини, як вік неповнолітнього, стан здоров'я і загального розвитку неповнолітнього, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру, ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння, умови життя та виховання неповнолітнього та наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

Взагалі особа злочинця, зокрема й неповнолітнього, належить групи суб'єктивних підстав призначення покарання. За загальним правилом, під особою злочинця визначають сукупність соціальних, індивідуальних, біологічних та психологічних особливостей людини, котра вчинила злочин. В науці кримінального права існують різні думки щодо особливостей врахування під час призначення покарання різних даних щодо особи злочинця. Так, Г.С. Гаверов підкреслює необхідність врахування під час призначення покарання соціально-психологічних та соціально-демографічних ознак, котрі характеризують особистість злочинця [11, с. 56]. М.М. Становський говорить про необхідність врахування психічного і фізичного стану винного та його соціально-правового статусу. В.І. Ткаченко виступає за врахування біологічних і соціальних ознак особи винного [10, с. 10].

Достатньо автентичними є міркування щодо даного питання російського науковця Г.П. Новосолова, котрий вважає, що процес призначення покарання включає урахування не самої особи злочинця, а також тих ознак, котрі її характеризують. Даний криміналіст підкреслює 4 групи точних обставин, що стосуються особи злочинця:

- 1) обставини, що охарактеризовують особу злочинця в момент вчинення ним злочину (вина, мотив і мета вчинення злочину);
- 2) обставини, котрі існують до моменту вчинення злочину та охоплюють інформацію, наприклад щодо причин і умов його вчинення чи характеризують в загальному поведінку особи злочинця в минулому;
- 3) обставини, які характеризують поведінку особи злочинця після вчинення ним злочину та можуть слугувати підставою пом'якшення покарання;
- 4) обставини, для яких не є принциповим момент їхнього виникнення, однак вони мають існувати в момент прийому рішення про міру покарання особі злочинця (наприклад, вагітність). Ці обставини враховуються тільки з міркувань про гуманізм [5, с. 280-281].

Як доречно зазначають російські науковці, судова система має розглядати неповнолітнього, який вчинив злочин, в першу чергу не як предмет репресій, а як суб'єкта реабілітації. Застосовуючи покарання до неповнолітньої особи підхід, котрий має виключно каральний характер, не є прийнятним» [9].

Неоднозначно в науці українського кримінального права досліджується питання щодо обсягу даних відносно особи неповнолітнього, який має правниче значення при визначенні йому покарання. На мою думку, урахування особи злочинця означає урахування всіх позитивних і негативних фізичних, соціальних, психічних та юридичних елементів характеристики особи, яка

вчинила злочин і котрі мають кримінально-правову роль. Фізичними даними є стать, вік, стан здоров'я, працездатність, Соціальне спрямування особи виявляє коло її потреб, інтересів, світогляд, тотальний культурний розвиток, сукупність мотивів і принципів поведінки. До соціальних даних належать посада, професія, фах, відношення до праці, наявність різних відзнак, нагород, відношення до інших членів суспільства, поведінка перед вчинення злочину (в побуті, на роботі), майнове становище, наявність утриманців і т.д. До психологічних якостей належить наявність чи відсутність психічного розладу, характер, темперамент, соціальне спрямування [8, с. 146].

Суд, під час призначення покарання, повинен враховувати всю сукупність позитивних та негативних якостей особи злочинця, його психічний і фізичний стан, соціальний і правовий статус. Розбір судової практики приводить до висновку, що оцінка судом особи визначається надмірно обмеженим розумінням системи умов щодо зарахування особи злочинця при визначенні покарання.

П.С. Дагель свого часу відзначав, що з метою індивідуалізації покарання варто знати не тільки умови, в яких сформувалась особа неповнолітнього злочинця, але й соціально-психологічні атрибути, які знайшли відображення у його вчинках, наприклад і в учиненні злочину. Також важливо, що при призначенні покарання неповнолітній особі, суди зобов'язані врахувати її особистість в широкому розумінні цього слова, а не лише у якості суб'єкта злочину, тому, що за одним лиш фактом здійснення злочину не можливо отримати всебічне і глибоке уявлення щодо особи [7, с. 87].

Головна проблема виявляється у тому, що установлення великого спектру показників щодо особи неповнолітнього потребує:

1) виконання судами надзвичайно великого обсягу робіт щодо збирання різноманітної інформації;

2) обов'язкового проведення судово-психологічної експертизи, за результатами якої суд має змогу дізнатися про усі базові психологічні риси особи злочинця. Хоча щодо можливості призначення експертизи неповнолітній особі говориться у ст. 486 КПК України, її проведення у всіх випадках є фантастичним з погляду на великі затрати і брак часу, а самостійно суди не зможуть установити такі питання (психологічні особливості, загальний розвиток тощо). Загальновідомо, що многим суддям не хватає часу і/чи бажання установлювати даже ті юридично значущі обставини, які прямо обходять вчинення злочину, тому досить простодушним було б надіятись, що суд буде поринати у психологічні тонкощі неповнолітньої особи. Тому, більш правильним та реалістичним буде, якщо у типових ситуаціях суд встановлюватиме тільки ті факти щодо особи неповнолітнього, котрі безпосередньо зв'язані з вчиненням злочину. Хоч це, зрозуміло, й не виключає ситуації, що у важких випадках, наприклад неоднозначності даних щодо особи неповнолітнього, суддям слід частіше – в порівнянні з дорослими злочинцями – призначувати судово-психологічну (чи психолого-педагогічну) експертизу, що дало б змогу отримати більш цілісне та науково обґрунтоване сприймання щодо психічного складу, ціннісну і мотиваційну сфери особистості

неповнолітньої особи. В свою чергу, це надало б можливість визначити найвдаліший для даної «складної» неповнолітньої особи кримінально-правовий засіб (звільнення від покарання, примусові заходи виховного характеру) чи з'ясуватися з конкретним розміром і видом реального покарання враховуючи, наприклад, і прогноз відносно поведінки підлітка у процесі й після відбування покарання, включаючи й ймовірність рецидиву.

Приблизний перелік найважливіших відомостей про особу винного, котрі має установити суд в кожній кримінальній справі, приводить Пленум Верховного Суду України у Постанові від 24.10.2003 р. № 7, наприклад, відзначається: «досліджуючи дані про особу винного, суд повинен з'ясувати його вік, стан здоров'я, поведінку до вчинення злочину як у побуті, так і за місцем роботи чи навчання, його минуле (зокрема, наявність не знятих чи не погашених судимостей, адміністративних стягнень), склад сім'ї (наявність на утриманні дітей та осіб похилого віку), його матеріальний стан тощо» [3, с. 15].

Урахування під час призначення покарання неповнолітній особі умов її життя та виховання включає, наприклад, наявність і поведінку батьків, оцінку матеріального стану сім'ї, виконання ними обов'язків що виховання неповнолітнього, присутність бійок, сварок чи інших негативних випадків поведінки чи проявів жорстокості, грубості відносно неповнолітньої особи; поведінка оточення неповнолітньої особи, способів і умов проведення нею дозвілля; доброякісності здійснення навчально-виховного процесу у навчальному закладі, де навчається неповнолітня особа, відношення до нього з боку колективу та педагогів. Суттєве значення при визначенні неповнолітній особі покарання віддають врахуванню рівня розвитку й інших особливостей її особи. Рівень розвитку неповнолітньої особи характеризується станом пізнавальної, розумової діяльності, параметрами емоційно-вольової сфери, запасом знань тощо. Під впливом щодо неповнолітньої особи дорослих мають на увазі імовірний негативний вплив дорослого, котрий сприяв чи зумовив вчинення неповнолітньою особою злочину. Інші особливості неповнолітньої особи злочинця – це його риси характеру, вік, поведінка у несприятливих щодо неповнолітньої особи умовах, поведінка у школі, на роботі, здатність до самостійної оцінки власного вчинку, стосунки з друзями, поведінка у громадських місцях тощо [8, с. 335].

Специфічні для визначення покарання неповнолітній особі обставини можуть сприяти та не сприяти йому. Разом з цим, сприятливими обставинами науковець вважає ті, що дають підстави:

- застосувати відносно неповнолітньої особи визначеного законом виду звільнення від покарання або його відбування;
- призначення м'якшого покарання, ніж те, яке передбачено законом;
- призначення покарання, наближеного до мінімально можливого згідно закону.

Своєю чергою несприятливі обставини унеможливають звільнення від покарання або його відбування, не використовується призначення м'якшого покарання, ніж те, яке передбачене в законі; призначається факультативне покарання, застосовується максимальне покарання або близьке до нього.

Представлений в ст. 103 КК України перелік особливих для визначення неповнолітньому покарання обставин вважається вичерпним і він має стосуватися або особи злочинця, або об'єктивних умов його буття до й після вчинення злочину. В.О. Навроцький говорить також, що при визначенні покарання неповнолітній особі слід урахувувати наступні умови життя та виховання, а також інші особливості її особи:

а) сімейні обставини – наявність або відсутність батьків чи осіб, які їх замінюють, рівень їхньої турботи щодо дитини і позитивний чи негативний (з суспільної точки зору) вплив на неповнолітню особу;

б) економічні умови життя та виховання неповнолітньої особи;

в) відвідування школи або іншого навчально-виховного закладу, ступінь успішності і стан поведінки, відношення до вчителів та вихователів;

г) морально-психологічний настрій у колективах, членами котрих є неповнолітня особа, його взаємовідносини з ровесниками й іншими неповнолітніми особами, становище між найближчим оточенням;

д) комунікацію з дорослими, їхній авторитет у неповнолітньої особи і їх вплив на злочинця, присутність фінансової чи інакшої залежності від дорослих;

е) рівень інтелектуального, фізичного розвитку, можливість осмислювати фактичний бік та соціальну вагу зробленого та покарання, котре можна призначити;

є) ранню поведінку неповнолітньої особи, зокрема його реакцію на використання дисциплінарних засобів, раніш використане звільнення від кримінальної відповідальності та покарання;

ж) поведінку неповнолітньої особи після зробленого злочину, наприклад відношення до потерпілого, поведінку під час досудового слідства та судового розгляду справи;

з) присутність у неповнолітньої особи морального обов'язку опікуватися іншими членами сім'ї і його відношення щодо цього обов'язку;

и) відношення неповнолітнього злочинця до правопорушень, зроблених іншими особами, і його відношення до призначених їм заходів відповідальності [8, с. 213].

Радянський науковець М.О. Скрябін припускав, що під час призначення покарання неповнолітній особі суд має, крім всього іншого, зараховувати і їхній конкретний вік, а також зазначати його у вирокі. Він вважає, що вік здійснює прямий вплив на розмір покарання: чим старший неповнолітній, тим більш суворе покарання йому буде призначене, й навпаки [7, с. 68]. Після узагальнення судової практики щодо злочинів неповнолітніх осіб, яке провів Верховний Суд України, встановлено, що «у випадках, коли одержані дані свідчать про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічним розладом, необхідно з'ясувати рівень його розумової відсталості порівняно з рівнем розвитку осіб такого ж самого віку. Підліток з розумовим відставанням має менший запас знань і уявлень. Потрібно також з'ясувати, рівню розвитку якого віку відповідає фактичний розвиток неповнолітнього. До справ про злочини неповнолітніх, як правило, долучаються характеристики зі школи, іншого навчального закладу, з місця проживання, роботи, а також довідки з

міліції у справах неповнолітніх і служби у справах неповнолітніх про те, чи перебував неповнолітній на обліку, коли і за які правопорушення його взяли на облік, коли служба у справах неповнолітніх його справу розглядала, чи притягувався він до адміністративної відповідальності тощо. Під час розгляду кожної справи також необхідно з'ясувати умови життя і виховання неповнолітнього, тобто встановити факти щодо сімейно-побутових умов, його контактів з оточуючими. Це допомагає виявити безпосередні причини, які спонукали неповнолітнього до вчинення злочину, і зробити висновки, чи злочин є випадковим, чи він зумовлений причинами, які необхідно усунути. Напружені стосунки між батьками дуже негативно впливають на його виховання та поведінку. Судова практика свідчить, що у сім'ї, в якій неповнолітній був свідком пияцтва, злослів'я, бійок між батьками, він засвоює такі ж принципи поведінки і надалі сам починає так ставитися до інших» [6, с. 16-18].

Переважна більшість науковців підкреслюють, що під час призначення покарання, окремо і неповнолітній особі, особа злочинця має бути врахована комплексно, як з позитивного, так й з негативного боку. Український науковець С.Д. Шапченко наголошує, що «особа винного в якості окремого фактора, що впливає на призначення покарання, повинна враховуватися судом в повному обсязі. Це передбачає встановлення не тільки тих рис, якостей і особливостей особи, котрі пов'язані із вчиненням злочину, а й інших даних, які всебічно її характеризують» [8, с. 146]. Наприклад, він вважає, що варто з'ясувати відношення особи до навчання, праці, поведінку в побуті та на роботі, стан здоров'я, працездатність, дані про вчинені раніше правопорушення, сімейний стан. Ці та інші факти мають бути оцінені суддею в сукупності, а ті з них, котрі, на думку судді, вплинуть на призначення покарання, повинні бути наведені в мотивувальній частині вироку.

Отже, за результатами дослідження можна зробити наступні висновки.

Необхідною умовою індивідуалізації покарання неповнолітнім та досягнення його цілей є врахування даних про їх особу. Під час призначення покарання неповнолітнім в першу чергу слід встановити ті фізичні, соціальні та психологічні дані про їх особу, які прямо пов'язані із вчиненим злочином. Особливу увагу під час призначення покарання неповнолітнім слід приділяти умовам їхнього життя, відносинам в родині, із найближчим оточенням, можливий вплив самого покарання на виправлення неповнолітнього, його наступну соціальну адаптацію. Важливе значення під час призначення неповнолітній особі покарання має і урахування рівня її розвитку (стан розумової, пізнавальної діяльності, запас знань, параметри емоційно-вольової сфери) та інших особливостей її особи. Слід також вирішити питання про те, чи був злочин, вчинений неповнолітнім, випадковим або ж дані свідчать про закономірність його злочинної поведінки. В складних ситуаціях, наприклад при підозрі щодо відставання підлітка у розумовому і моральному розвитку, для більш повного та адекватного установаження психологічних особливостей особи неповнолітнього судам варто призначати судово-психологічну (або психолого-педагогічну) експертизу.

Виходячи з принципу гуманізму, під час призначення покарання неповнолітнім повинні враховуватися всі дані, які позитивно характеризують їхню особу (сумлінне ставлення до навчання та/або роботи, відносини з батьками і друзями, гуманне поводження з тваринами тощо), а серед негативних – лише ті, які безпосередньо пов'язані із вчиненим злочином.

Науковий керівник: Ухаль А.М. – заслужений юрист України, к.ю.н., професор, викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та міжнародного кримінального права УжНУ.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. – Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 136.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. – Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-13. – Ст. 88.
3. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. № 7 // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 6. – С.13-15.
4. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2007 р. – Режим доступу до інформ.:
<http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/4808955272299287C225748F0025395A?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=4808955272299287C225748F0025395A&Count=500&>
5. Становский М.Н. Назначение наказания. – СПб.: Изд-во Юридический Центр Пресс, 1999. – с. 238-321.
6. Судова практика у справах про злочини проти статевої свободи і статевої недоторканості особи // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 3 (79). – с. 15-27.
7. Сундуров Ф.Р. Лишение свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности /Ф.Р. Сундуков. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1980. – 216 с.
8. Сучасне кримінальне право України: Курс лекцій / А.В.Савченко, В.В.Кузнецов, О.Ф.Штанько. – К.: Вид-во ПАЛІВОДА А.В., 2005. – 640 с.
9. Текаев Х.А. Проблемы назначения наказания несовершеннолетним: Теоретические и практические аспекты: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. – М., 2004 – Режим доступу до інформ.: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1182266>
10. Ткаченко В.И. Общие начала назначения наказания // Российская юстиция. – 1997. – № 1. – с. 8-14.
11. Трудные судьбы подростков – кто виноват? [В.В. Панкратов, В.Д. Ермаков, Л.И. Романова и др.]. – М.: Юрид. лит., 1991. – 336 с.